

ח – חינוך ופילוסופיה

מי שמתבייש לשאול, מאבד את דרכו: מסע פילוסופי חינוכי¹

ערן שטאל

תקציר

האם אנו כמחנכים מחזיקים בעמדה על מהותם של חניכנו? האם עצרנו כדי לשאול למה אותם חניכים - בני ובנות אדם - זקוקים מאתנו? במאמר זה אנסה להמחיש כיצד עמדות פילוסופיות שונות ביחס לטבע האדם עשויות להשפיע על עמדותינו החינוכיות כאנשי ונשות חינוך. בכוונתי להדגים טענה זו באמצעות ניתוח משנותיהם הפילוסופית של ז'אן פול סרטור ומרטין בובר. בחלקה הראשון של המסה אציג בקצרה את עמדותיהם של סרטור ובובר ביחס למושגים "חירות", "אחריות" ו"יחס לזולת", מהם ניתן ללמוד רבות על תפיסת האדם שלהם. בחלקו השני של המאמר אמחיש כיצד אימוץ עמדתו של כל אחד מההוגים בנוגע לטבע האדם עשויה להשפיע על תפיסת עולמנו החינוכית ועל הפרקטיקות החינוכיות שנגזרות ממנה.

קיימות עמדות שונות בנוגע למשמעותה של הפילוסופיה, לתכליתה ולתפקידה בחיינו. אצל חלק מהאנשים המילה פילוסופיה מעוררת רתיעה, אי נוחות, תחושת לאות או פשוט חוסר עניין. בעבורי פילוסופיה היא התשוקה לחקור ולדעת, הכמיהה לאומנות החיים, והתביעה לחיים של משמעות. חשיבה פילוסופית בעיניי היא כזאת המטילה ספק בדברים שנדמים מובנים מאליהם, שואלת שאלות, יורדת לעומקם של דברים ותרה אחר טיבם, תכליתם ומשמעותם. לעיתים קרובות נשמעות השאלה: כיצד הפילוסופיה תורמת לנו והאם היא רלוונטית לחיינו? בשונה מאלו הסבורים שתכלית הפילוסופיה היא עיון לשם העיון, אני סבור שתכליתה בחיינו הקונקרטיים ויכולה להיות לה השפעה ממשית על המציאות שלנו. לתפיסתי, יש ביכולתה לפתוח לנו את המחשבה, להרחיב ולהעמיק את החוויה הקיומית שלנו ואת עולמנו הפנימי ואף לסייע לנו להתמודד עם הדילמות שהחיים מזמנים לנו.

במסגרת לימודי האקדמיים התוודעתי לתפיסות שונות בייחס לאופיו של המעשה החינוכי ולמטרותיו. להשקפתי, תכליתו של המעשה החינוכי היא **פיתוח אדם** – רגשית, אינטלקטואלית, מוסרית ורוחנית. אני סבור שפיתוח פרטים ביקורתיים, יצירתיים, מחוברים לעצמם ולכוחותיהם, בעלי תחושת ערך ומשמעות, בעלי מוטיבציה לפעול בעולם, בעלי חוש מוסרי ותחושת אחריות אישית וחברתית, היא צעד משמעותי בדרך לחיים טובים יותר של כל פרט ופרט, וכפועל יוצא מכך, בדרך לשינוי חברתי ויצירת עולם טוב יותר. אולם, אם אחיל את נקודת המבט הפילוסופית על הנחת היסוד החינוכית שלי, עולה שאלה מרכזית ונוקבת: **מהו בכלל אדם?**²

לשאלות בנוגע למהות האדם יש קשר ישיר בעיניי לחינוך, מכיוון שבמפגש החינוכי אנו מתעתדים לבצע פעולה כזו או אחרת על אדם, אשר אמורה בפוטנציה להיטיב עמו (בין אם באופן דומה להשקפתי החינוכית

¹ מבוסס על עבודה סמינריונית שנכתבה במסגרת הסמינר "אדם בדמות עצמו", בהנחיית ד"ר שי פרוגל.

² המושג אדם בהקשר זה נתפס כמושג אתי ולא כמושג ביולוגי. מהות האדם לרוב הוגדרה באמצעות מה שהופך את האדם לאדם, קרי, מה שמייחד אותו. על בסיס הנחה זו נולדה הנחה נוספת לפיה על האדם לטפח את מה שהופך אותו לאדם. לדוגמה: בפילוסופיה המערבית המסורתית נטו להגדיר את מהות האדם על יסוד התבונה, ומכאן, שככל שאדם מבסס על חייו על יסוד התבונה, הוא מממש את אנושיותו באופן מלא יותר.

ובין אם בשונה ממנה), ומכאן, שראוי שתהיה לנו תפיסה לגבי מהותו של העומד מולנו. האם אנו כמחנכים מחזיקים בעמדה על מהותם של חניכנו? האם עצרנו את עצמנו לשאול למה אותם חניכים – בני ובנות אדם – זקוקים מאתנו? המתעתד לנסות ולהשיב על שאלות אלו ברצינות צפוי להיחשף לאחת הסוגיות השנויות במחלוקת בתולדות המחשבה האנושית. בחרתי לצאת ולחקור את הנושא מתוך שאיפה פנימית לגבש תפיסת עולם פילוסופית חינוכית. מכיוון שלא ניתן במסגרת עבודה אקדמית ולוח הזמנים הדחוק של סטודנט בשנה ב' לחקור לעומק את כלל תפיסות האדם (ואולי אף לא במסגרת החיים הקצרים שניתנו לנו) בחרתי להתמקד בהגותם של שני הוגים: ז'אן פול סארטר ומרטין בובר.

הראשון, פילוסוף, סופר, מחזאי ואינטלקטואל צרפתי בן המאה ה-20, אשר ברבות השנים זוהה באופן המובהק ביותר עם האקסיסטנציאליזם האתיאיסטי. השני, פילוסוף, מחנך, חוקר ואיש רוח יהודי ממוצא אוסטרי, אשר נודע ברבות השנים בהגותו הדיאלוגית בעלת מגמה דתית מיסטית. הסיבה הראשונה לבחירתי בשני ההוגים הללו היא השתייכותם לזרם הפילוסופיה הקיומית – פילוסופיה הדנה באופן מושגי בבעיות הקונקרטיות של הקיום האנושי. נקודת המוצא של הפילוסופיה הקיומית היא התמיהה לגבי הדבר החשוב ביותר לאדם – משמעותו וטעמו או היעדר-טעמו של עצם קיומו. הפילוסופים הקיומיים התמקדו בנקודת מבטו של הפרט – הסובייקט, וביקשו לדון, להבהיר ולהמשיג את תהיותיו והרהוריו בייחס לשאלות היסוד של קיומו. בהמשך לטענתי בדבר תכליתה של הפילוסופיה בחיינו, ההוגים הקיומיים סברו שהפילוסופיה לא רק יכולה להיות רלוונטית לחיים, אלא היא חייבת להיות כזו.³ קריאתם של ההוגים הקיומיים לפיתוח אוטונומיה עצמית וביטוי אישי, התנגדותם לחוקים מוכתבים מראש ולאמיתות נצחיות ואוניברסאליות, והדגשתם את החירות האנושית להשפיע על המציאות ולעצבה, היוו סיבות נוספות להתעניינותי בזרם הגותי זה והתכתבו עם השקפת עולמי החינוכית.

בחלקו הראשון של המאמר, בכוונתי להציג בקצרה את עמדותיהם של סארטר ובובר ביחס למושגים חירות, אחריות ויחס לזולת. לתפיסתי, מושגים אלו הם מרכזיים בהגות הקיומית באופן כללי, ובהגותם של השניים (בייחוד בהגותו של סארטר) באופן ספציפי. יתרה מכך, מתוך ניתוח המושגים הללו ניתן בעיניי ללמוד רבות על תפיסת האדם של השניים. בחלקו השני של המאמר, אמחיש כיצד אימוץ עמדתו של כל אחד מההוגים בנוגע לטבע האדם עשויה להשפיע על תפיסת עולמנו החינוכית ועל הפרקטיקות החינוכיות שנגזרות ממנה.

מרטין בובר

מרדכי מרטין בובר (1878-1965) היה סופר, פילוסוף, מחנך והוגה דעות יהודי. בובר חשש מהלך הרוח המדעי ההולך ומתפשט בעולם המודרני, הלך רוח של פיצול, פירוד, ומקצועיות אנאליתית נטולת מצפן רוחני. הוא לא התכחש לחשיבותו של המדע ולהישגיו, אך ביקש שלא לראות בו חזות הכול. במרכז משנתו עומד האדם השרוי בדיאלוג עם זולתו ועם עולמו. הפילוסופיה הדיאלוגית שלו באה לידי גילוייה השלם בחיבורו *אני ואתה* שיצא לאור ב-1923.

נקודת המוצא של בובר להבנת הקיום האנושי היא **היחסים** בין האדם לעולמו, המתחלקים לשני סוגים בלבד: יחס **"אני-אתה"** (בו הזולת נתפס כסובייקט) ויחס **"אני-לא (it)"** (בו הזולת נתפס כאובייקט). כל

---

³ ההוגים הקיומיים לא היו הראשונים שטענו שהפילוסופיה צריכה להיות רלוונטית לחיינו הקונקרטיים של האדם. עוד בתקופת הפילוסופים היווניים וגם לאחריהם, היו תפיסות שגרסו כי על הפילוסופיה להיות רלוונטיות לחיים. לצד תפיסות אלו התפתחו תפיסות מנוגדות הטוענות שלמרות שהפילוסופיה מתבססת על התבוננות רפלקסיבית בחיים הקונקרטיים, תכליתה היא האוטונומיה שלה, עצם ההתבוננות והניתוח, ובמילים אחרות, תכליתה הוא המופשט ולא הקונקרטי. הפילוסופים הקיומיים התנגדו לעמדה זו וביקשו להתמודד עם השאלות הקיומיות המהותיות המעסיקות את האדם לגבי חייו שלו. נקודות המוצא שלהם להבנת הקיום האנושי הייתה שונה במגוון הנחות יסוד מזו של היוונים לדוגמה, אך אין בכוונתי לערוך דיון השוואתי בנושא במסגרת מאמר זה.

אחד מהיחסים הללו מבטא ייחוס שונה של הפרט ("אני") אל זולתו. לתפיסתו של בובר, הפרט לא קיים בנפרד וה"לז" או ה"אתה" לא קיימים בנפרד, העובדה הקיומית הראשונית היא הקשר ביניהם, ורק מתוכו ובאמצעותו הפרט מתפתח ומגדיר את עצמו. בובר נוקט בגישה הוליסטית המתייחסת למכלול יחסי של האדם עם העולם, ומחולקת על ידו לשלוש קטגוריות: החיים עם הטבע, החיים עם בני האדם, והחיים עם מה שהוא מכנה: יצירים רוחניים. מכיוון שדיוננו עוסק בתפיסות אדם והקשריהן החינוכיים והחברתיים, אתמקד בעמדתו ביחס לחיים עם בני האדם.

המאפיין המרכזי של יחסי "אני-לז" הוא שימוש אדיש בזולת למען השגת מטרה זו או אחרת. ביחסי "אני-לז" ה"אני" תופס את עצמו כמרכז העולם, כאשר כל מה שמקיף אותו נועד לשרת את צרכיו. בחיבורו אני ואתה בובר חוזר ומאפיין את עולם ה"לז" כעולם הניסיון והדעת. על מנת להמחיש את כוונתו בעניין זה, הוא משתמש בדוגמת איש המדע, עבורו העצמים אותם הוא חוקר - בין אם הם אלקטרונים ובין אם בני אדם - הם אובייקטים, מושאים לבחינה ואפיון. איש המדע אדיש כלפי מושאי החקירה שלו, ומושאי אדישים כלפיו.⁴

מנגד, יחסי "אני-אתה" מאופיינים כהתרחשות בין האני לזולת, כיחסים של דיאלוג. קשה להבין למה בובר התכוון בתיאורו את יחסי "אני-אתה" וכיצד יחסים אלו באים לידי ביטוי במציאות הממשית; תלי תילים של פרשנויות נכתבו בניסיון להבין את טיב היחסים הללו, מפאת קוצר היריעה אנסה להציג בצורה תמציתית, ולצד מעט פשטנית, את מהותם. דיאלוג "אני-אתה" הוא בראש ובראשונה חוויה חושית כוללת ולא עמדה שכלית אינטלקטואלית בלבד. בהגיענו למפגש עם הזולת אנו נוטים לעטות על עצמנו את "שריון המחשבה", אוסף של דעות קדומות באמצעותן אנו אומדים את מי שעומד מולנו. על מנת לפגוש באמת את מי שעומד מולנו, עלינו לעשות זאת מתוך התכוונות רגשית ותודעתית אליו, הקודמת לסדרי המחשבה המפענחים ומסדירים את מה שאנו קולטים ממנו. כך מתאפשר לנו להכיר את האדם שעומד מולנו כפי שהוא ברגע זה ממש, בייחודו החד פעמי, ולא כפי שחשבנו אודותיו טרם המפגש או במהלכו. במקום בו נעלמות מחיצות המחשבה והדעות הקדומות, בו נעלמים המניעים של השימוש בזולת לצורך השגת תכלית, מתרחש מפגש של דיאלוג בין שני סובייקטים, המשפיעים ומושפעים אחד מהשני באופן הדדי.

עולה השאלה, מה היחס בחייו של אדם בין יחסי "אני-לז" ליחסי "אני-אתה"; התשובה על כך מהותית להבנת עמדתו של בובר בנוגע למצב האדם וליחסיו עם הזולת. במציאות, יחסי "אני-לז" ו"אני-אתה" לא נפרדים כפי שהיינו מדמינים, ולא מופיעים בסדר כרונולוגי ברור. המציאות היא ביסודה התרחשות סבוכה של שני סוגי היחסים. עם התבגרותנו, לאחר שתודעת ה"אני" מופיעה כישות נפרדת ועצמאית, אנו מתייחסים אל הזולת בעיקר כ"לז". הופעת ה"אני" מסמלת את שלב הנפרדות בו האדם מבדיל את עצמו מבני אדם אחרים. יצירת יחסים דיאלוגיים עם הזולת מצריכה מאתנו מאמץ והתכוונות, כאשר המצב הדיאלוגי הוא מצב זמני בלבד. עם זאת, עולם ה"לז" איננו רק כורח בלתי נמנע אלא הוא גם חיוני לנו. בעולם ה"אתה" אין רציפות, וודאות, ידיעה ברורה, ולכן הוא עלול לערער את בטחונו של אדם בהרגליו היומיומיים; אדם לא יכול להתקיים ללא העולם המסודר של הלז, מכיוון שנחוצים לו שגרה, וודאות ובטחון בחייו. אם כך הדבר, מדוע לעשות מאמץ על מנת לבוא ביחסי "אני-אתה" עם הזולת? מדוע לא להישאר במקום הנוח, הטבעי, ומסתבר שגם הנחוץ, של הלז? תשובתו של בובר לשאלות הללו היא שרק החיים בזיקה ל"אתה" מסוגלים להעניק משמעות לקיום האנושי. אמנם אין האדם יכול להתקיים ללא

⁴ יש לציין שבובר לא התכחש למדע והישגיו, ועם זאת הוא קרא תיגר על נקודת המבט האנליטית מדעית, נטולת המצפן הרוחני לתפיסתו, שהחלה להיות רווחת יותר ויותר בעולם המערבי, וביקש להעמיד מולה נקודת מבט שונה ביחס לעולם. הפילוסופיה הדיאלוגית של בובר מתכתבת במידה רבה עם תפיסות אקולוגיות מודרניות המדגישות את יחסי הגומלין בין העצמים, הצמחים ובעלי החיים בעולם (והאדם ביניהם) ורואות באינטראקציה יחידת יסוד להבנת הקיום.

ה"לז", אך מי שחי בו בלבד איננו "אדם" במובנו המלא של הביטוי. יש לציין כי בובר טוען שיחסי "אני-אתה" לא מוגבלים לאנשים או מצבים מסוימים, אלא הם נחלתם של כל אחד ואחד מאתנו – ברגעים מסוימים.

אם כן, בובר טוען שהאדם אינו נולד מבודד מהעולם, אלא נמצא ביחסי גומלין תמידיים עמו כעובדה קיומית ראשונית. מתוך הנחה זו, נגזרת נקודת המוצא של בובר לתפיסת החירות האנושית, לפיה משמעות החירות האנושית איננה אי-תלות בעולם אלא הבחירה בסוג היחסים שינהל עם העולם. בובר מתייחס אל החירות כאמצעי למימוש יחס דיאלוגי עם הזולת. הוא אמנם מתנגד למציאות הנכפית על האדם (ע"י המדינה, החברה או בית הספר) ושוללת ממנו את חופש הבחירה והאוטונומיה האישית, אך בה בעת הוא מתנגד לתפיסות המאדירות את החירות ורואות בה תכלית ועיקר. על בסיס תפיסה זו של החירות כאמצעי, בובר מגדיר את החירות האמיתית בעיניו, המתממשת בהכרעתו של אדם לבוא בדיאלוג עם העולם.

בובר יוצר קשר הדוק בין חירות ואחריות. במצב של יחסי זיקה בין ה"אני" ל-"אתה", ה"אני" חווה תחושת אחריות כלפי ה"אתה" הנובעת מהזיקה הממשית ביניהם. החירות האמתית, הבאה לכדי מימוש בהכרעתו של אדם לבוא בזיקת "אני-אתה", מביאה להיווצרות תחושת אחריות של ה"אני" לזולתו. פרשנים אחדים טענו כי לפי בובר במקום שבו לא מתקיימת זיקה לא נוצרת אחריות⁵. לטענה זו יש משמעויות חברתיות מרחיקות לכת משום שהיא מעמידה את מושג האחריות על הזיקה האישית בין האדם לזולתו. לפי פרשנות זו, דרישתו של בובר לאחריות, הנובעת ממפגש קונקרטי, מסירה במידה זו או אחרת את אחריותו המוקדמת של היחיד לקולקטיב אנונימי ולא אישי, אליו הוא עשוי להשתייך. אני סבור שלטענה זו משמעויות רבות בעת המודרנית, המתאפיינת בשייכותו של היחיד לקולקטיבים חברתיים עצומים, כגון מדינות, עמים, וכדומה משום שהיא מעמידה במרכז שיטתו של בובר את המפגש הבין-אישי. בובר התנגד להנחלת ערכים כלליים לאדם ונמנע מלהציג תפיסת עולם הדבקה בערכים מוחלטים. לתפיסתו, כל ניסיון להציע מערכת ערכים מחייבת וידועה מראש יסתור את השקפתו, לפיה הכרעותיו הערכיות של האדם צריכות לנבוע מיחסו הדיאלוגי עם הזולת. מכאן, שבמרכז תפיסתו הערכית של בובר עומד ערך האחריות של ה"אני" כלפי ה"אתה", הנולד בתוך המפגש ביניהם.

ז'אן פול סארטר

ז'אן פול סארטר (1905-1980) היה פילוסוף, סופר, תסריטאי ומחזאי צרפתי אשר נתפס בעיני רבים כנושא הדגל של ההגות האקסיסטנציאליסטית בגרסתה האתאיסטית.

עמדתו היסודית של סארטר בייחס לטבע האדם באה לידי ביטוי בטענתו כי **הקיום קודם למהות**. למה סארטר מתכוון בטענה זו? לכל **אובייקט** בעולם יש מהות הקודמת לו ומגדירה אותו, סך תכונות ומאפיינים שעושים אותו למה שהוא. במשך אלפי שנים, בהשפעת הדתות המונותאיסטיות והפילוסופיה שהתפתחה לצדן, מרבית האנשים החזיקו בתפיסה לפיה גם לאדם יש מהות כזו הקודמת לקיומו - אך סארטר מתנגד להשקפה זו, וטוען שהאדם איננו אובייקט בעל מהות הניתן להגדרה כשאר האובייקטים בעולם. האדם, לפי סארטר, לא כפוף למהות קבועה מראש המגדירה אותו, הוא קודם כל קיים; כאשר הקיום מאופיין כהתרחשות טהורה המשתנה תדיר, ושאינה ניתנת לתיאור במונחים והגדרות. המאפיין המרכזי של הקיום האנושי הוא תודעתו הרפלקטיבית של האדם, באמצעותה הוא חווה את המציאות - הפנימית והחיצונית כאחד - באופן סובייקטיבי. התודעה האנושית נמצאת בתנועה בלתי פוסקת ולכן לא ניתן להגדירה כאובייקט סטטי ומוגדר, ביסודו של דבר היא אופן ההתייחסות הער והדינאמי של הסובייקט למציאותו. באמצעות תודעתו, האדם יכול לבחור בכל רגע נתון כיצד להתייחס אל עצמו ואל

⁵ אבו חסין, ג'מאל, גונן, סמדר, **אחריות לחינוך וחינוך לאחריות**, מכון מופ"ת, 2013, עמ' 38-39.

העולם סביבו, כיצד לפרש את הדברים ואיזו משמעות להעניק להם. על כן, לפי סארטר, בחירותיהם של בני האדם מעצבות את טבעם ואישיותם של הבוחרים בהן, וכלשונו: "האדם אינו אלא מה שהוא עושה מעצמו".⁶

אולם, אין טעם לדבר על בחירה אמתית מבלי לדבר על חירות. מושג החירות הוא מושג מרכזי בהגותו של סארטר, המשמש ציר מרכזי בתפיסת האדם שלו. סארטר לא טוען שלאדם יש חירות, אלא הוא קובע **שהאדם הוא חירות**. למה הוא מתכוון בטענה זו? למושג החירות יש שתי משמעויות מרכזיות: חופש במובן השלילי (חופש מ), וחופש במובן החיובי (חופש ל). החופש במובנו השלילי בא לידי ביטוי ב**חופש מכפייה חיצונית לאדם**, ממערכת חוקים סיבתית, בין טבעית ובין אלוהית, המכתיבה לו את התנהגותו. החופש במובנו החיובי בא לידי ביטוי ב**אוטונומיה** של האדם לחוקק לעצמו את חוקיו, לקבוע את ערכיו ולתכנן את תכנית חייו, מבלי להיות כפוף למקורות חיצוניים לו. גולומב טוען שכאשר סארטר קובע כי האדם הוא חירות, הוא מתכוון לכך שהוא מחזיק, מעצם היותו אדם, בשתי החירויות הללו – אם האדם לא היה משוחרר מהיקבעות חיצונית, ולא יכול היה ליצור לעצמו את ערכיו וחוקיו, הוא היה הופך בעיני סארטר לאובייקט חסר חירות. יש לציין שסארטר לא טוען שמכלול חייו של האדם נתון לבחירתו – בחייו של האדם יש מכלול של עובדות שהוא אינו אחראי עליהן ואין לו שליטה עליהן, לדוגמה: שנת לידתו של אדם, זהות הוריו, התקופה בה נולד, הסביבה אליה נולד, חוקים פיזיקאליים הפועלים עליו ותהליכים כימיים וביולוגיים המתרחשים בתוכו; אולם, כל נתון עובדתי מקבל פרשנות של האדם, וככל שהוא מתבגר ותודעתו העצמית מתפתחת כך גדלה יכולתו להתייחס באופן דינאמי ויצירתי אל הנתונים העובדתיים בחייו. לפי סארטר, פעולת הפרשנות של האדם את העובדות בחייו היא שמעניקה לחיים את **הממד האנושי** שלהם, מפני שרק היא מאפשרת ארגון של נתוני החיים לתכנית חיים שיש בה העדפות, שאיפות ורצונות. סארטר תפס את החירות האנושית באופן רדיקאלי למדי, והיה סבור שגם במצבים הקיצוניים ביותר עומדת לרשות האדם האפשרות לבחור כיצד להתבונן בסיטואציה וכיצד לפרשה.⁷

אם האדם אינו כפוף למערכת כללים חיצונית המכתיבה לו כיצד לנהוג, ויש ביכולתו לקבוע את ערכיו ולפעול על פיהם, כיצד באה לידי ביטוי **אחריותו**? סארטר טוען כי החירות הנתונה לאדם גוזרת עליו אחריות אישית מלאה לבחירותיו, משום שאין הוא מחויב למקור חיצוני המכתיב לו כיצד עליו לנהוג. אולם, אחריותו של האדם לא מסתכמת באחריותו לעצמו, אלא יש לו גם אחריות חברתית כלפי האנושות כולה. סארטר טוען שכאשר האדם בוחר לעצמו הוא מרמז לסביבתו בעצם בחירתו, שכך הוא חושב שצריך לנהוג במצב עניינים דומה. באמצעות בחירתו האישית, האדם לא מעצב רק את דמותו שלו, אלא את דמותה של החברה כולה. סארטר טוען שהאדם המכיר בכך שכל פעולה שלו משליכה על החברה כולה שרוי

---

⁶ סארטר, ז'אן-פול, **האקסיסטנציאליזם הוא הומניזם**, תרגום: יעקב גולומב, ירושלים: כרמל, 1990 (1988), עמ' 13.

⁷ בספרו **ז'אן פול סארטר: דרכי החירות**, משתמש מנחם ברינקר בדוגמתו של סארטר לפיה גם הנידון למוות, העומד מול הגליוטינה, יכול לבחור כיצד להתייחס אל הסיטואציה: הוא יכול להפגין כעס על שופטיו או לבקש רחמים, הוא יכול להתחרט או לא, הוא יכול למסור דרישת שלום למשפחתו, או לדקלם שיר מחאה. כל עוד הוא חי, חירותו האנושית מאפשרת לו מגוון אפשרויות בחירה לפרש את המצב בו הוא נתון. אולם, סארטר טוען שאותה חירות מוחלטת היא גם סופית, בכך שהיא תמיד כבולה לנסיבות המצמצמות את אפשרויות הבחירה. אם נחזור לדוגמה הקודמת, האסיר העומד לפני הגליוטינה לא יכול להחליט לברוח ביאכטה אל עבר השקיעה, משום שהוא כבול באזיקים המגבילים את תנועתו. וכך הדבר לגבי כל מצב בחייו של האדם, המגביל את חירותו מחד גיסא, ומאפשר לו טווח פעולות אפשריות מאידך גיסא.

בחרדה גדולה, מעצם גודל האחריות המוטלת עליו. זו אחריות קשה מנשוא, משום שבכל רגע נתון האדם בוחר לא רק עבור עצמו, אלא עבור האנושות כולה.⁸

למרות עמדתו של סארטר בנוגע לאחריותו של האדם, הוא משרטט מערכת יחסים מורכבת למדי בין האדם לבין זולתו אשר ביסודה עומד **קונפליקט**. כפי שציינתי קודם לכן, תודעת החירות של האדם מאפשרת לו באופן תמידי ודינאמי להעניק פרשנות זו או אחרת לעובדתיות בחייו. אולם, בשל הצורך המעשי והמובן של הזולת לדעת מה צפוי לו ממני, הוא מנסה לאפיין אותי ע"י כך שהוא משייך לי תכונות קבועות, המסתמכות על מכלול ידיעותיו עליי, מבלי להתחשב באופן הדינאמי שבו אני תופס את עצמי. הזולת מתבונן עלי כתופעה מבין שאר התופעות בעולם, כאובייקט בין שאר האובייקטים, ובעשותו כך, הוא שולל ממני את חירותי. על יסוד הנחה זו, אחד הגיבורים במחזה של סארטר "בדלתיים סגורות" טבע את המשפט המפורסם "הזולת הוא הגיהנום". יש לציין שיחסי **סובייקט-אובייקט** בין האדם לזולתו הם הדדיים, כאשר כל אחד מהצדדים מתפקד כסובייקט בעיני עצמו וכאובייקט עבור זולתו בעת ובעונה אחת – כשם שאני מנסה להחפיץ את הזולת, כך גם הוא מנסה להחפיץ אותי, ואני מודע לכך. סארטר טוען שהדדיות זו לא מביאה להרמוניה ביננו, ההיפך הוא הנכון, היא גורמת לאי נוחות. אמנם, נקודת מוצא זו לא גוזרת בהכרח יחסי שנאה: אני והזולת יכולים לכוון יחסים מוסריים, יחסים של שיתוף פעולה, ידידות ואף אהבה; אולם, יחס הקונפליקט הראשוני שתואר לעיל מביא לכך שבבסיס היחסים ביני ובין הזולת שוררת אי הרמוניה המלווה בתחושת מתח. לפי סארטר, יחס ראשוני זה תמיד קיים והוא בלתי ניתן לביטול, אלא בהונאה עצמית. דווקא ביחסי אהבה וידידות יש מן הטרגיות, משום שעלול להיווצר ניסיון להתכחש ליחס ראשוני זה.

מתפיסת האדם אל היבטים חינוכיים

אני סבור כי מהאמור ניתן להבחין בנקודות השוני והדמיון בין השקפותיהם של בובר וסארטר. עם זאת, אין בכוונתי לערוך דיון השוואתי ביניהן, אלא להמחיש כיצד אימוץ תפיסת האדם של כל אחד מההוגים עשויה להשפיע על תפיסת העולם החינוכית של המחנך ועל הפרקטיקות הנגזרות ממנה.

מחנך המחזיק בתפיסת אדם סארטריאנית, היה מבקש להתייחס לכל אחד מתלמידיו בראש ובראשונה כאינדיבידואל, אשר עומדת לו זכותו – ואחריותו – לעצב את חייו על פי בחירתו. המחנך הסארטריאני היה מתנגד לחינוך המסורתי, בהיותה שיטת חינוך הכופה על תלמידיה מערכת ידע וערכים סגורה מראש. הוא היה שואף לפתח את האוטונומיה האישיותית של תלמידיו, את היצירתיות שלהם, והיה מבקש לערער על תפיסות דטרמיניסטיות המעגנות את פעולותיהם של תלמידיו במערכת חוקים סיבתית. יתרה מכך, אני סבור שהוא היה טוען בפני תלמידיו שתמיד יש להם אפשרות להשפיע על המציאות, וכי גם אם לא קבעו את נסיבות חייהם עדיין נתונה להם החירות לבחור כיצד להתייחס אליהן ואיזו משמעות להעניק להן. המחנך הסארטריאני היה מעודד את השונות וההטרוגניות בכתה, ומאפשר לתלמידיו לבחור מה ברצונם ללמוד בהתאם לתחומי העניין האישיים שלהם.

המחנך הסארטריאני היה תובע מתלמידיו אחריות אישית לבחירותיהם, ולא היה מאפשר להם לנקוט בעמדה המסירה מעצמם אחריות. הוא היה מבהיר להם שגם הימנעות מפעולה היא בחירה, הטומנת בחובה אחריות לתוצאות הנובעות ממנה. בהקשר החברתי, דרישתו הבסיסית מתלמידיו הייתה שיתייחסו זה לזה בכבוד, מכיוון שאם הם מעוניינים שיכבדו את הסובייקטיביות שלהם, עליהם לכבד את הסובייקטיביות של האחר. יתרה מכך, מחנך סארטריאני היה מסביר לתלמידיו שבבחירותיהם האישיות הם לא רק אחראים לעצמם, אלא גם לעיצוב החברה בה הם חיים; בהחלטתם כיצד לפעול במצב עניינים

---

⁸ יש לציין שעמדה זו של סארטר בנוגע למושג האחריות מתבססת על חיבורו "אקזיסטנציאליזם הומניזם". בחיבורו הפילוסופי המרכזי "הישות והאין", אשר קדם לחיבורו "אקזיסטנציאליזם הומניזם" בכמה שנים, משתמעת תפיסת אחריות שונה, העומדת בסתירה מסוימת לעמדה זו.

נתון, הם מאותתים לחבריהם כיצד הם סבורים שראוי לפעול, אך עם זאת נדרשים לכבד את האפשרות שחבריהם עשויים לחשוב אחרת. מעניין לציין בהקשר זה את עמדתם של פרשנים אחדים המכנים עמדה אתית זו כ**אגואיזם אתי**, לפיו מתוך הדאגה לעצמו בוחר האדם להתחשב בזולתו, משום שפגיעה באחר תפגע בסופו של דבר בו;⁹ תפיסת אחריות כזו לא נובעת מדאגה אמיתית לצרכיו של הזולת, אלא מבוססת על נקודת מבט אגואיסטית השואפת להיטיב ביסודו של דבר עם עצמה.

בדומה למחנך הסארטריאני, מחנך המחזיק בתפיסת אדם בובריאנית היה מתנגד לשיטת החינוך המסורתית, הכופה מערכת ידע וערכים סגורה מראש על התלמידים. יתרה מכך, המחנך הבובריאני היה מתנגד לחינוך המדעי כפי שהוא רווח בתקופתנו, והיה סבור שהוא מונע מתלמידו לפתח יחס דיאלוגי עם העולם. הוא היה שואף שתלמידו יכירו בכך שהם חלק ממכלול, ושיש ביכולתם לפתח יחס בלתי אמצעי כלפי המציאות שלהם (לדוגמה, ניתן לדמיין אותו לוקח את תלמידו לטיולים בטבע ומלמדם כיצד להתבונן במתרחש סביבם, מבלי לנסות לאפיין ולהגדיר אותו במונחים מדעיים). כפועל יוצא של תפיסת החירות שלו, המחנך הבובריאני היה שואף לשחרר את תלמידו מ"כבליהם", אך היה מדגיש בפניהם שחירות לכשעצמה איננה תכלית ועיקר, והיה מתנגד לפיתוח מוקצן של האינדיבידואליות שלהם; הוא היה שואף לפתח את הסובייקטיביות והיצירתיות של תלמידו, אך בה בעת היה מדגיש בפניהם את העובדה שבראש ובראשונה הם חיים ופועלים בתוך מערכות יחסים. המחנך הבובריאני היה מעודד דיאלוג, הקשבה, שיתוף פעולה, סולידריות, והכרה של כל תלמיד בערכו של זולתו. הוא לא היה מחנך את תלמידו לאחריות תיאורטית כלפי הזולת ואף לא לערכים מוסריים מופשטים, אלא היה שואף לפתח במ תחושת אחריות הנובעת מיחסם הדיאלוגי הממשי אחד כלפי השני.

השראה, יראה ובחירה

לסיכום, במהלך העיון בהגותם של סארטר ובובר מצאתי את עצמי חושב, שואל, מתחבר ומסתייג מעמדותיהם של שני ההוגים. השאלה בדבר מהות האדם איננה שאלה פתורה, ולמרות הרצון לתת עליה מענה, קיימות עמדות שונות לגביה, וקשה, ואף בלתי אפשרי, לקבוע מי "צודק". לו הייתי במקומכם, הייתי שואל עכשיו את השאלה – בשביל מה נחוץ כל זה? מדוע לצאת למסע חקר פילוסופי, אם כמעט בלתי אפשרי להגיע באמצעותו למסקנות חותכות? גם לשאלה זו אין תשובה פשוטה וחותרת, אך ביכולתי לומר את עמדתי. אני סבור שאי קבלת דברים כמובן מאליו ופיתוח חשיבה ביקורתית ואקטיבית על המציאות שקולה לטעם החיים. אינני יכול לדמיין חיים בהם מכלול המציאות שלי היה מוכתב מבלי שהייתי עוצר וחושב: מה דעתי על עניין זה? האם כך חייב להיות? מה התכלית של דבר זה או אחר? למרות חוסר היכולת לעיתים לקבוע מהי האמת (בהנחה שיש כזו) ולמרות התסכולים הכרוכים בספקות, עצם החקירה, העלאת השאלה, היא תכלית ועיקר בעיניי ובסיס ליכולת לשנות משהו בעולם ולחיות חיים בעלי משמעות. אך על מנת לא לשבת על גדר הספקות בלבד לאורך חיינו הקצרים, בייחוד כאנשי חינוך אשר מבקשים לעשות מעשה בעולם, עלינו גם להכריע הכרעות. אלו יכולות להתבסס על החלטה אישית לאמץ תפיסת עולם מסוימת שנראית לנו יותר נכונה; על המשך חקירה, העמקה וחיזוק או החלשה של עמדה מסוימת; על ניסוי וטעייה במציאות הממשית; או על שלושתם גם יחד.

באשר למסקנותיי האישיות ביחס להגותם של בובר וסארטר, הרי למרות השוני בעמדותיהם הן סארטר והן בובר טענו שעל האדם מוטלת המשימה להתמודד עם השאלות הגדולות של קיומו ולא לקבל באופן אוטומטי אמת חיזונית המכתיבה לו כיצד לנהוג. חירות זו, הנתונה לתפיסתם לכל אחד מאתנו (בין אם נרצה בה ובין אם לאו), עוררה בי השראה ויראה כאחד. כפי שטענתי קודם לכן, אין זו עמדה פשוטה ביחס לחיים, ולעיתים קרובות היא כרוכה בקונפליקט, חרדה וחוסר וודאות. עם זאת, יש בה תביעת בעלות על החיים, מעין ניחוח משכר של ויטאליות, יצירתיות, אוטונומיה ובחירה. אני מוצא קשר הדוק בין חירות

⁹ אבו חסין וגונן, שם, עמ' 28.

לבין אחריות, וחושב שאדם המכיר בחירותו נדרש להכיר באחריותו לבחירותיו. אופן ההתייחסות לחירות ולאחריות הנגזרת ממנה נתון לפרשנויות שונות, כפי שהדגמתי כאן. לעניות דעתי, למרות שהאחריות לעצמנו ולזולתנו כרוכה במאמץ ומחויבות, אל לנו לתפוס אותה כנטל הנגזר עלינו כתוצאה מחירותנו. אני סבור שאחריות שמקורה בבחירה היא במידה רבה זכות, משום שבלקיחת אחריות על היבט כזה או אחר בחיינו אנו מעניקים לו חשיבות ויוצקים לתוכו משמעות עבורנו. אני סבור שהשוני המרכזי בין עמדותיהם של סארטר ובובר בא לידי ביטוי בתפיסתם את היחסים שבין האדם לזולתו. אני יכול לומר שתפיסת עולמו של בובר בהקשר זה קרובה יותר לתפיסת העולם שהייתי רוצה לפעול לפיה כאדם וכאיש חינוך; עמדתו הדיאלוגית לפיה האדם מתקיים בתוך יחסים כחלק מהעולם, ייחודיותו וחירותו של היחיד אינן נמצאות בהכרח בקונפליקט עם הזולת, ניתן לחוש אמפתיה ממשית כלפי האחר ואין ניגוד בין סובייקטיביות והדדיות, עוררה בי השראה וחיזקה את אמונתי באדם.

מקורות

- אבו חסין, ג'מאל, גונן, סמדר, *אחריות לחינוך וחינוך לאחריות*, תל אביב: מכון מופ"ת, 2013, עמ' 14-41.
- בובר, מרדכי מרטין, *אני ואתה*, תרגום: אהרון פליישמן, ירושלים: מוסד ביאליק, 2013.
- ברינקר, מנחם, *ז'אן פול סארטר: דרכי החירות*, תל-אביב: משרד הביטחון, 1992.
- גולומב, יעקב, *מבוא לפילוסופיות הקיום*, תל-אביב: משרד הביטחון, 1990.
- סארטר, ז'אן-פול, *בדלתיים סגורות*, תרגום: חיה ומיכאל אדם, תל-אביב: אור-עם, 1982 (1947).
- סארטר, ז'אן-פול, *האקסיסטנציאליזם הוא הומניזם*, תרגום: יעקב גולומב, ירושלים: כרמל, 1990 (1988).